

Заць Р. Я., к.ю.н., доцент кафедри
Львівського університет бізнесу та права

Становлення та розвиток інституту необхідної оборони

В статті вивчається становлення та розвиток інституту необхідної оборони, де право на самооборону від примусу є фундаментальним правом людини в усіх випадках, без винятку, виправдовує будь-яке насильство. Крім того, необхідна оборона, як важливий міжгалузевий правовий інститут, отримує подальший розвиток, який безпосередньо пов'язується з формуванням сучасних правових держав.

Ключові слова: необхідна оборона, насильство, міжгалузевий правовий інститут, держава, суспільство, самозахист.

В статье изучается становление и развитие института необходимой обороны, где право на самооборону от принуждения является фундаментальным правом человека во всех случаях, без исключения, оправдывает любое насилие. Кроме того, необходимая оборона, как важный межотраслевой правовой институт, получает дальнейшее развитие, непосредственно связывается с формированием современных правовых государств.

Ключевые слова: необходимая оборона, насилие, межотраслевой правовой институт, государство, общество, самозащита.

This paper examines the formation and development of the institution of self-defense, where the right to self-defense from coercion is a fundamental human right in all cases, without exception, justify any violence. In addition, self-defense as an important interdisciplinary legal institution receives further development that is directly associated with the formation of the modern constitutional state.

Keywords: self-defense, violence, interdisciplinary legal institution, the state, society, self-defense.

Вступ. Необхідна оборона — це важливий правовий інститут, який виник разом з виникненням держави і права та розвивався в залежності від цілого ряду умов державного і соціального характеру.

В одній з найдавніших пам'яток права, Законах Ману, записано: «Той, хто захищаючи себе, честь жінки, браміна, вбиває нападаючого, за законом не робить гріха». Тобто вже в давнину визнавалося право на необхідну оборону не тільки себе, але і третіх осіб, і спільних інтересів. У первісні часи, на перших етапах розвитку суспільства, коли панувала приватна і родова помста, ще не склалася державна влада, яка захищала б всіх і кожного. Тому людина, яка жила в племені користувалася правом самозахисту по відношенню до своїх прав. Право на необхідну оборону в давнину було відомо і єврейському праву (причому і при захисті майна), і римському праву. Римськими юристи необхідну оборону розглядали як природне, природжене право людини, яке не може бути у неї віднято. Прихильники цієї точки зору наводять відомі слова Цицерона з його промови на захист Мілона про те, що необхідна оборона є «non scripta, sed nata lex». Римські юристи керувалися висловленими у цій промові принципами і вважали дії, вчиненими в стані необхідної оборони, при наявності двох головних умов:

- 1) несправедливості нападу;
- 2) неминучість небезпеки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання пов'язані з обставинами, що виключають адміністративну відповідальність були розглянуті лише поверхнево такими вченими-адміністративістами, як: Ю. Абакумова, Д. Бахрах, Ю. Битяк,

І. Голосніченко, О. Горбач, Є. Додін, М. Дорогих, З. Кисіль, Р. Кисіль, М. Ковалів, Л. Коваль, Т. Коломоець, А. Комзюк, В. Колпаков, О. Літошенко, Д. Лук'янець, В. Ортинський, О. Остапенко, О.Синявська, С. Стеценко, Л.Чистоклетов та інших. Особливостям обставин, що виключають адміністративну відповідальності військово-службовців були присвячені окремі підрозділи дисертаційних досліджень А. Моти (2003 р.) і С. Шапаренко (2008 р.).

Мета даної статті полягає у становленні та розвитку інституту необхідної оборони.

Виклад основного матеріалу. При переході від римського права до середньовічного права вчені констатують різні погляди на право необхідної оборони. Якщо одне законодавство визнавало право необхідної оборони при захисті честі і майна, інше карало особу, яка захищалася за вбивство, вчинене при захисті свого життя, як вбивцю.

Найбільш повне уявлення про необхідну оборону в праві феодальних держав можна отримати звернувшись до законодавчих пам'яток Німеччини. До нас дійшли численні (починаючи з VI ст.) збірники законів германських племен, так звані варварські правди. Найбільший інтерес представляє найдавніша з варварських правд «Салічна правда» — збірник законів франкського королівства (Німеччина, Бельгія, частина Франції), що відноситься до початку VI століття.

В епоху «Салічної правди» серед варварських племен була ще широко поширена кровна помста, і втручання влади у відносини між правопорушником та потерпілим було обмеженим. Глибоке впровадження в побут кровної помсти змусило авторів «Салічної правди» допустити в окремих випадках застосування цієї форми саморосправи.

Німецьке право не отожднювало поняття необхідної оборони з поняттям самозахисту, як це робили римські юристи. Необхідна оборона визначалася як неосудне, безкарне вбивство або нанесення ран. Такий погляд середньовічних німецьких юристів на необхідну оборону проходить через всі законодавчі пам'ятки Німеччини, в яких говорилося про правопорушення і покарання, починаючи з варварських правд, до прийняття Кароліни.

Не можна не помітити, що відповідно до варварських правд необхідна оборона обмежується певними, а також піддається деяким обмеженням. Таке ставлення до необхідної оборони в перший час виникнення німецьких держав пояснювалося пануванням анархії і кровної помсти, що й призвело до необхідності визначити точно і ґрунтовно, в чому саме полягає необхідна оборона.

Право на необхідну оборону допускало і канонічне право, що розглядало її як вимушене зло. У першому зведенні канонічного права, укладеному Граціаном у XII ст., передбачалося, що священик, який піддався жорстоким побоям, міг під час безспірної оборони для захисту, а не з помсти, завдати нападникові ударів, але він не звільнявся від покарання за вбивство людини з огляду на властивості використаної зброї, а також на ту частину тіла, на яку був спрямований удар.

Подальший розвиток право необхідної оборони в Німеччині отримало в Укладенні імператора Карла V, що називався Кароліна (1532 р.). Необхідна оборона в Кароліні отримала вельми широку регламентацію. На відміну від варварських правд Кароліна допускала необмежену необхідну оборону життя, честі і майна. На відміну від попередніх законів, „Кароліна” (1532 р.) містила не окремі норми, що передбачали конкретні види оборони, а в двох статтях систематизовано викладались усі умови її правомірності. Відповідно до закріплених у ній положень, початковим моментом оборони визнавався

не тільки початок посягання, але й безпосередня загроза його початку.

У Київській Русі право на необхідну оборону входило до широкого поняття помсти як вид звичаєвого права, яке дозволяло не тільки відвернути будь-яке посягання на особисті речові права в момент нападу, але й надавало окремій особі чи її сім'ї право покарати того, хто посягнув, при цьому самоуправство ніяк не обмежувалося. Фіксувалось і право активно діяти з метою самооборони та застосовувати зняряддя (мовою джерела): «Не терпя ли противу ударить мечем, то вини ему в том нетуть». Інститут необхідної оборони був закріплений також в тогочасних законодавчих пам'ятках російського права. Про нього йдеться в Соборному уложенні 1649 року, Військовому і Морському артикулах Петра Першого.

Соборне уложення вважало правомірною не тільки оборону себе і свого майна, але і оборону третіх осіб та їх майна. Причому оборона третіх осіб розглядалась в Уложенні як юридичний обов'язок.

Надалі під впливом німецьких поглядів інститут необхідної оборони був поставлений в порівнянні з Уложенням 1649 року в більш вузькій рамки. Початок цьому обмежувальному розумінню і застосуванню інституту необхідної оборони було покладено петровським законодавством. Слід зазначити, що до прийняття Військових артикулів Петра I спеціальної назви право відбиття нападу окремими особами не було.

У перший раз це право отримало спеціальну назву («нужное оборонение») в Військових артикулах Петра. Як вказує Долопчев, ця назва була запозичена з німецького законодавства, з поняття «Notwehr». Долопчев, даючи характеристику Військовим Артикулам, вказує, що вони є компіляцією положень з саксонського і шведського статутів. Закони ж саксонські і шведські, в свою чергу, запозичені з Кароліни, а Кароліна складена в дусі римських законів.

Необхідна оборона відповідно до вищезазначених артикулів допускалася за наявності наступних умов:

- 1) напад має бути протизаконним і насильницьким;
- 2) напад має бути безпричинним.

У першій половині XVIII ст. в Україні діяли різні, багато в чому застарілі правові норми, які часто суперечили одна одній, або, навпаки, дублювалися. Кардинальні зміни в суспільному житті з перетворенням Росії в абсолютну монархію також вимагали уніфікації права. Результатом уніфікації права став кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Це, безперечно, визначна пам'ятка українського права. «Права» є феодальним збірником норм адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального права тощо. У ньому вже було чітко визначено поняття необхідної оборони. Так, в ч.6 підрозділі «Б» п. 7 «Причини і обставини, що виключають або зменшують кари», зазначено: «Необхідна оборона – хто доконує вбивства або поранення, боронячи себе самого або своїх рідних чи родичів, свого командира або господаря від гвалтливого нападу, що загрожує життю і здоров'ю, той звільняється від кари, якщо не переступив установлених в законі меж самооборони». Нижче були приведені такі умови:

1. Оборона повинна була бути рівна нападіві (тобто, якщо на людину хтось нападав озброєним, вона мала змогу оборонятися зброєю, а якщо хтось вчинив напад без застосування зброї, то, відповідно, захищатися треба було також без застосування зброї), але було зазначено, що якщо нападає сильніша людина, тоді можна застосовувати будь-яку зброю;

2. Оборонятися можна було безпосередньо під час нападу, а не після того, як нападник тікає.

Наступним важливим правовий актом, який стосувався необхідної оборони став Звод законів 1832 року. Цьому інституту в цій правовій пам'ятці приділялося набагато більше уваги ніж в попередніх правових актах. Зокрема, Н. Плисюк зазначає, що статті про необхідну оборону можна знайти по всьому Зводі законів, але переважно питання необхідної оборони розглядалися в томі XV, присвяченому кримінальному законодавству, як в загальній частині, так і в особливій.

Першим та водночас єдиним і важливим дослідженням необхідної оборони, в ті часи стала праця А. Коні «Про право необхідної оборони», яка була написана ним в 1865 році. На думку цього видатного юриста XIX ст. норми про необхідну оборону, які містить Зводі законів 1832 року, доцільно згрупувати в наступні в три розділи.

1. «О дозволенни и не вменени необходимой обороны»;
2. «О превышении необходимой обороны»;
3. «Донесение начальству о необходимой обороне».

Згодом ці погляди знайшли своє відображення в західноєвропейському законодавстві. Воно обставили необхідну оборону такими формальностями, які зробили саме право, за висловом А. Коні, недійсним. В обороні стали бачити залишок самоуправства, посягання на вищі державні права.

Під впливом ідей Гуго Гроція і Пуффендорфа можливості застосування необхідної оборони почали звужуватися. Німецькі філософи XVII – початку XVIII ст. вважали, що необхідна оборона – не природне право кожної людини, а залишок особистої помсти, та феодальних порядків як спроба самовільного обмеження абсолютної влади, тому припускали її у досить обмеженому вигляді, з обтяжливими умовами для тих, хто захищався. Представники позитивістської школи вважали, що людина має лише права, надані їй державою, і що взагалі не існує таких невід'ємних природних прав людини, які не можуть бути обмежені. Але пізніше, з розвитком правової думки, переважна більшість учених відмовилась від таких поглядів.

У «Левіафані» (1651 р.) Гоббс запропонував основу політичної теорії, згідно якої визначається різниця між станом природи, де немає влади, та чинним для нього суспільним станом. Гоббс стверджує, що, хоча деякі з людей можуть бути сильнішими чи розумніші за інших в їх природному стані, ніхто не настільки сильний, щоб бути поза страху насильницької смерті, яка виправдовує самооборону як вищу необхідність.

У XVIII ст. голландський вчений – фундатор школи природного права – Гуго Гроцій сформулював ідею вічності та невід'ємності природних прав людини. Він, зокрема, вважав, що такі права – непорушні та невід'ємні так, що сам Бог не може змінити їх. Гуго Гроцій зазначав, що «...всі люди за природою мають право протиставитися заповідянню їм насилля, але зауважив, що держава може накласти заборону на загальне право опору заради збереження суспільного спокою». Джон Локк, розвиваючи думки Гроція, вважав, що людина, яка хоче бути незалежною, повинна не турбувати свого ближнього ані в його житті, ані в здоров'ї, ані у власності. Заради захисту природного закону кожен має право покарати його порушника. Локк вважав, що людина має захищатися за природними законами самозбереження і тому може вбити нападаючого як дикого звіра. Він визначав, що основні з усіх прав, які є в кожній людині, – це право на життя, право на свободу і право мати власність; саме в їх захисті полягає весь сенс прав людини.

У колишні часи до розвитку національної поліції, напад на сім'ю був прирівняний до нападу на добробут, позбавлення житла та/або засобів виробництва. Цей зв'язок між нападами полягав у спільній загрозі насильства. А ця загроза була одним з аспектів суверенітету влади. У 1918 р. у своїй праці «Політика як покликання» Макс Вебер визначав державу як орган влади, що володіє монополією на законний засіб організованого насильства в певних територіальних кордонах. Відповідно, інститут необхідної оборони розглядався як певний інститут захисту суверенітету держави та її майна (її громадян).

Досить специфічним, в ті часи, було англійське законодавство, що стосувалося необхідної оборони. Цій обороні ставиться цілий ряд обмежень. Тут не кожна третя особа мала право заступитися проти нападника: необхідний був певний зв'язок між ним та потерпілим (допускалося лише при обороні дружини, дітей, батька, матері).

На початку ХХ ст. в Російській імперії, до складу якої входили українські землі існували два основні напрямки щодо розуміння крайньої необхідності. Сутність першого з них особливо яскраво висловив Н. Розін. Він писав: «Якщо держава, встановлюючи заборонну норму, визнає певне благо гідним правоохорони, так би мовити попередньої, попереджуючої порушення, встановлюючи кримінальну юстицію, наступної за порушенням, — то воно повинно визнати це благо правоохороним і в момент порушення, протиправного нападу. В цьому полягає сутність необхідної оборони».

Прихильники цієї точки зору виводили допустимість права необхідної оборони та заподіяння шкоди в цьому стані із сутності самого права. Встановлення правової охорони того чи іншого блага прихильники цього погляду вважали є достатньою підставою для захисту його власними силами. Це нормативно-юридичне обґрунтування абстрагується від соціального змісту інституту необхідної оборони, що так характерно для буржуазного юридичного світогляду.

Представники другого напрямку обґрунтовують допустимість необхідної оборони і звільнення від відповідальності тим, що держава практично не може захистити громадянина в кожен момент його існування. Звідси — допустимість необхідної оборони правових благ в той момент, коли їх охорона не може бути забезпечена державою. Н. Таганцев, наприклад, пише з цього приводу: «Держава може намагатися усунути причини порушень правоохоронних інтересів, може зменшувати умови, що сприяють їх вчиненню, але воно не в змозі передбачати і запобігати кожному окрему правопорушенню».

Представники другого напрямку, на відміну від представників першого, не вважають достатнім для звільнення від відповідальності за шкоду, заподіяну в стані необхідної оборони, ту обставина, що право бере те чи інше благо під свій захист. Підставою допустимості необхідної оборони вони вважають неможливість для органів держави перешкодити кожному протиправному посяганням на правоохоронні інтереси. У до-революційній правовій літературі цей погляд був панівним.

Загалом, як слушно зазначає В. Кириченко, обидва наведені напрямки намагалися за абстрактно-юридичними конструкціями приховати політичну сутність інституту необхідної оборони, тоді як абстрактно-юридичний аналіз норм права не може розкрити їх сутність; з'ясування ж істинного змісту норм права, а в тому числі і тих що відносяться до необхідної оборони, неможливо без розкриття їх класової сутності.

Вже в радянський період дослідники цього інституту зазначали, що захисна дія не тільки не суспільно-небезпечна, але оскільки те чи інше суспільно-небезпечне діяння захищає на радянський лад і правопорядок, встановлений державною владою, ця захисна

дія, спрямована на відображення суспільно-небезпечного посягання і на захист зазначених об'єктів, з об'єктивної сторони є суспільно-корисною. Підставою при цій захисній діяльності є суспільно-небезпечний напад. Цей захист має бути відповіддю на цей захист, у зв'язку з ним та для відбиття його. Таким чином, ця діяльність відповідно до мотиву не може розглядатися в якості правопорушення і не засуджувалась радянським правом і мораллю. Звідси також слідувало, що стан необхідної оборони є обставиною, що виключає суспільну небезпеку, а тому і протиправність діяння.

Право на необхідну оборону визнавалось і законодавством радянського періоду. Законодавство часів Радянського Союзу визначало право на необхідну оборону, починаючи з «Керівних початків кримінального права» 1919 р. Проте найбільш узагальнено воно було сформульоване в Кримінальному кодексі РСФРР 1922 р., дія якого поширювалась на територію УРСР. «Не підлягає покаранню кримінально карне діяння, вчинене при необхідній обороні проти незаконного посягання на особистість або права особи, яка обороняється або інших осіб, якщо при цьому не допущено перевищення меж необхідної оборони». Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. повністю повторив положення попереднього кодексу. Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р. та Кримінальний кодекс УРСР 1960 р., за винятком редакційних змін, практично ідентично зафіксували цей інститут. У 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу УРСР», яким була суттєво змінена редакція ст. 15 Кримінального кодексу в напрямі демократизації цього інституту.

Конституція СРСР 1977 року вимагала від громадянина поважати права та законні інтереси інших осіб, всебічно сприяти охороні громадського порядку, але не містила положення про право людини захищатися від протиправних посягань на своє життя та здоров'я.

Щодо адміністративного законодавства, то право на необхідну оборону було закріплене в ст. 19 КпАП УРСР. Лише з проголошенням Україною своєї незалежності стала можливою переорієнтація соціальних цінностей, виникла потреба в реформуванні правової системи, у формуванні нової правосвідомості, поважливого ставлення до прав людини. Взнявши курс на розбудову демократичної держави, Україна підтвердила це прагнення прийняттям нової Конституції, де закріпила права та свободи людини, значно їх розширивши. Так, Основний Закон України закріплює основні права та свободи людини як невідчужувані (ст. 21), серед яких: право на життя (ст. 27), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на власність (ст. 41) та інші. Крім того, Конституція надає кожному право захищати свої права і свободи у відповідності до закону, а також встановлює, що вони не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 64).

В 2001 р. в ст. 19 КУпАП були внесені деякі редакційні зміни, відповідно до яких ця стаття набула такого змісту: «не є адміністративним правопорушенням дія, хоча і передбачена Кодексом або іншими нормативними актами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але здійснена в стані необхідної оборони, тобто при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, встановленого порядку управління, від протиправного посягання шляхом заподіяння шкоди особі, яка здійснює посягання. Перевищенням меж необхідної оборони визнається явна невідповідність захисту характерові і суспільній шкідливості посягання».

Чинне цивільне законодавство також містить норми щодо необхідної оборони, дії у стані якої виключають відповідальність. Так, цивільне законодавство передбачає випадки, коли заподіяння шкоди вважається правомірним. Відповідно до вимог ст. 1169 ЦК України шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

Сьогодні, коли більшість країн прагнуть до побудови правової держави, на перше місце висуваються права і свободи окремої людини, особистості. І з точки зору правового статусу особи право на необхідну оборону є невід'ємним суб'єктивним правом людини. Існує думка, що є всі підстави — і соціального, і правового, і морально-етичного порядку для включення права необхідної оборони в структуру правового статусу особистості. Підтвердженням цієї точки зору може служити той факт, що тексти конституцій багатьох держав містять положення про право на захист. Не є винятком і Конституція України 1996 року, в якій дані положення поміщені в розділі другого «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Передбачений законодавством інститут необхідної оборони є важливою гарантією захисту прав і свобод людини, суспільних і державних інтересів. Він повністю узгоджується зі ст. 55 Конституції України, яка, з одного боку, гарантує державний захист прав і свобод людини, а з іншого, — надає кожному право самому захищати свої права і свободи всіма способами, не забороненими законом.

Таким чином, право на необхідну оборону було передбачене і є передбачене в наш час в законодавстві багатьох країн світу. Крім того, необхідна оборона, як важливий міжгалузевий правовий інститут, отримує подальший розвиток, який безпосередньо пов'язується з формуванням сучасних правових держав.

Висновок. Отже, здійснивши правовий аналіз універсальних обставин (крайньої необхідності та необхідної оборони), які виключають адміністративну відповідальність ми маємо можливість узагальнити викладений вище теоретичний матеріал:

1. Крайньої необхідності як обставині, що виключає адміністративну відповідальність характерні основні та спеціальні ознаки. Основні ознаки це ті ознаки, які характерні загалом для обставин, що виключають адміністративну відповідальність.

2. Можливість здійснення в стані крайньої необхідності дій, які в звичайних умовах спричиняють не лише адміністративну, але й кримінальну та цивільну відповідальність, — один із серйозних аргументів того, що цей інститут не є виключно адміністративно-правовим.

3. Найчастіше судді звертається до норми адміністративного законодавства про крайню необхідність (ст. 18 КУпАП) при розгляді справ про порушення правил дорожнього руху.

4. Право на необхідну оборону є природним і невідчужуваним, а також абсолютним правом людини. Про важливість цього права свідчить той факт, що воно закріплене на конституційному рівні (ч. 2 ст. 27 Конституції України).

5. Стан необхідної оборони виникає не лише в момент протиправного посягання, а й за наявності реальної загрози заподіяння шкоди тому, хто обороняється.

6. Співставлення необхідної оборони як обставини, що виключає протиправність і суспільну небезпечність діяння, під зовнішні ознаки діяння, що передбачене КУпАП, полягає у повному співпадінні ознак їхніх суб'єктів, об'єктів, об'єктивної сторони.

7. Норми адміністративного законодавства про необхідну оборону в порівнянні з

нормою про крайню необхідність в судовій практиці використовуються набагато рідше.

8. Крайня необхідність та необхідна оборона мають різну міру суспільної корисності. Цей висновок базується на тому, що окрім суспільно необхідної і суспільно шкідливої поведінки право передбачає і такі види, які прямо не можна віднести до вказаних категорій, хоча і можна їх оцінити з позицій більшої або меншої їх бажаності або небажаності для суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кириченко В.Ф. Основные вопросы учения о необходимой обороне в советском уголовном праве / Кириченко В.Ф. — М., 1948. — 105 с.
2. Омар М.-М. І. Обставини, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України та Йорданії. — дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 — Київ, 2003. — 206 с.
3. Якубович М.И. Вопросы теории и практики необходимой обороны / Якубович М.И. — М., 1961. — 227 с.
4. Шевченко А. Є. Обставини, що виключають юридичну відповідальність : монографія / А. Є. Шевченко, В. В. Соловйова, О. Л. Стрельник ; за заг. ред. проф. А. Є. Шевченка. — Донецьк : Юго-Восток, 2011. — 178 с.
5. Поцелуйко Л.В. Історія розвитку інституту необхідної оборони // Держава і право : зб. наук. праць. — Спецвипуск. — 2005. — с. 287-292.
6. Хрестоматія з історії держави і права України / [за ред. В.Д. Гончаренка]. — 2-ге вид. — Т.1. — К : Вид. Дім „Ін Юре”, 2000. — 478 с.
7. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — Ч. I — с.100
8. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. “Права по которым судится малороссийский народ”. — Мюнхен: Заграва, 1949. — 210 с.
9. Гориславський К.О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань. — Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 — Київ, 2003. — 201 с.
10. Плисюк Н.М. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України. — Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 — Львів, 2011. — 231 с.
11. Кони А. Ф. О праве необходимой обороны / А. Ф. Кони // Приложения к Московским университетским известиям. — М., 1865. — Т. 1. — с. 195-296.
12. Воят Л.І. Історичні передумови та соціально-психологічні чиники необхідної оборони в Україні // Науковий вісник НАВС. — 2011. - №3. — с.210-214
13. Гроций Г. О праве войны и мира / Гроций Г.— Репринт. с изд. 1956 г. — М.: Ладомир, 1994. — 868 с.